छत्रपती राजर्षी शाहू महाराजांची राष्ट्र उभारणीत भूमिका

संपादक

प्राचार्य डॉ. महादेव गव्हाणे

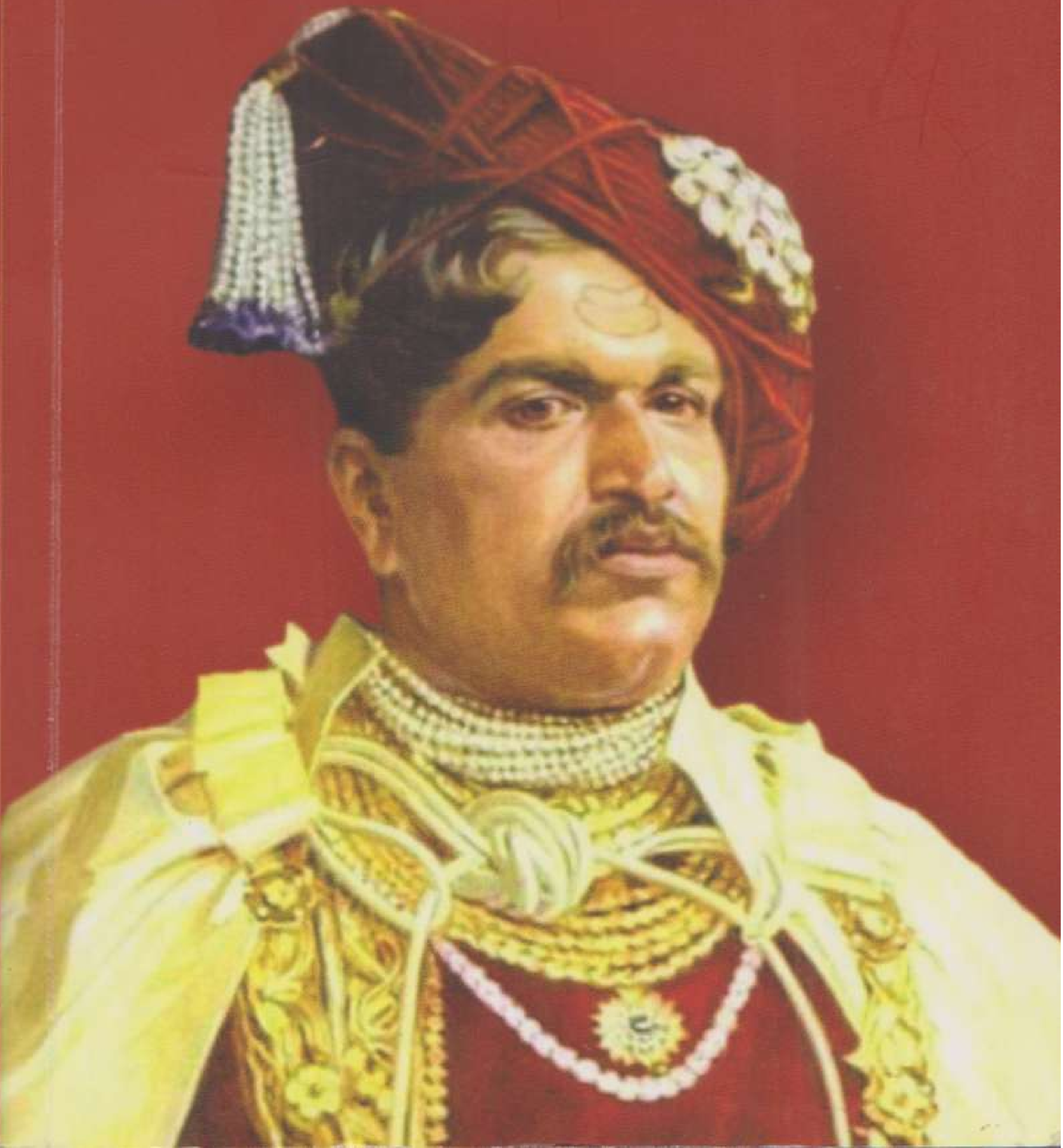

५०. शैक्षणिक क्रांतीचे जनक : राजर्षी शाहू महाराज
डॉ. शिवराज काचे ३२०

५१. राजर्षी शाहू महाराजांचे स्त्रीविषयक कार्य
प्रा. डॉ. प्रियदर्शनी पाटील ३२६

५२. छत्रपती शाहू महाराज यांचे शैक्षणिक व सामाजिक योगदान
प्रा. गादेकर पी. सी. ३३२

५३. राजर्षी शाहू महाराजांचे कृषी विषयक योजना व कार्य
डॉ. संतोष कोल्हे, शाम आवटे ३३६

५४. राष्ट्र उभारणीत छत्रपती शाहू महाराजांचे शैक्षणिक कार्य
प्रा. हंबीर राजू मारोती ३४०

५५. छत्रपती राजर्षी शाहू महाराजः सामाजिक
न्याय व प्रशासकीय आरक्षण धोरण
दिग्विजय गंगाधर शिंदे, डॉ. सतीश दांडगे ३४५

५६. छत्रपती शाहू महाराज आणि स्त्री संरक्षणाचे कायदे
डॉ. रजनी बोरोळे ३५०

५७. राजर्षी शाहु महाराजांची सामाजिक विचारसरणी व योगदान
प्रा. डॉ. शशिकांत परळकर ३५७

५८. छत्रपती राजर्षी शाहू महाराजांची सामाजिक
सुधारणामधील भूमिका
शिवाजी ज्ञानोबा मुळे ३६४

५९. राजर्षी शाहू महाराज यांचे शिक्षण क्षेत्रातील योगदान
डॉ. बोडके पंचफुला रामराव ३६९

६०. राजर्षी शाहू महाराजांचे शैक्षणिक कार्य
डॉ.सचिन उत्तमराव हंचाटे ३७९

६१. राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांच्या कृषिविषयक
विचारांची सद्यकालीन उपयोगीता
प्रा. डॉ. सुरेश त्रिं. सामाले, प्रा.डॉ. श्रद्धानंद बा. माने ३८६

६२. सामाजिक सुधारणांमधील छत्रपती राजर्षी
शाहू महाराजांची भूमिका
प्रा.गणेश बाळासाहेब मोरे, डॉ.दिगंबर देविदास बिरादार ३९२

५१

राजर्षी शाहू महाराजांचे स्त्रीविषयक कार्य

❑❑❑

प्रा. डॉ. प्रियदर्शनी पाटील

संपूर्ण १९ वे शतक म्हणजे या देशात आमुलाग्र परिवर्तन करणारे व [illegible] रचना प्रस्थापित करण्यासाठी वैचारिक संघर्ष व महामंथनाचा काळ [illegible] विविध पातळ्यांवर, विविध प्रकारच्या सामाजिक, राजकीय सुधारणांचा [illegible] करताना किंवा त्यांना विरोध करताना समाजावर त्याचे होणारे सुक्ष्म आणि [illegible] लहान-लहान परिणामही प्रतिक्रीयांच्या रुपाने अखंड प्रकट होत होते. [illegible] लोकनेत्यांची एक फळीच्या फळी देशाच्या विविध प्रांतातून आणि [illegible] कार्यरत झाली होती. वृत्तपत्रांसारख्या प्रसारमाध्यमांचा मोठा [illegible] या जागृती कार्यात होता. अनेक शतकांपासून समाजव्यवस्थेने गौण [illegible] सामाजिक घटकही आपल्याला विकासासाठी सक्रीय झाले होते. या [illegible] महात्मा फुले, लोकहितवादी, बाळशास्त्री जांभेकर, राजाराम मोहन रॉय, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या सर्वांच्या कार्याचे स्मरण होते. या समाजसुधारकांनी [illegible] समाजव्यवस्थेतील जातीसंस्था, अस्पृश्यता आणि स्त्री दास्यत्व ही [illegible] ते नष्ट करण्यासाठी लोकजागृती करण्याचे कार्य केले.

विसाव्या शतकाच्या प्रथम टप्यात राजर्षी शाहू महाराजांनी प्रत्यक्ष [illegible] करून जातीसंस्था, अस्पृश्यता व स्त्रीदास्यत्व नष्ट करण्याचा प्रयत्न कशा [illegible] केला? व त्यामागची त्यांची भूमिका काय होती? याबाबत विचारमंथन [illegible] प्रयत्न या शोधनिबंधाच्या माध्यमातून केला आहे.

राजर्षी शाहू महाराज यांचे स्त्रीमुक्तीविषयक कार्य :- खामगाव [illegible] अखिल भारतीय शिक्षण परिषदेच्या अकराव्या अधिवेशनात अध्यक्ष [illegible] बोलताना राजर्षी शाहू महाराज सांगतात, शिक्षणानेच आमचा तरणोपाय [illegible] शिक्षणाशिवाय कोणत्याही देशाची प्रगती झाली नाही, अज्ञानात बुडून [illegible] देशात उत्तम मुत्सद्दी व लढवय्ये वीर कधीही निपजणार नाहीत म्हणूनच [illegible] व मोफत शिक्षणाची हिंदूस्थानला अत्यंत आवश्यकता आहे[१] सक्तीचे [illegible] शिक्षण आणि तळागाळातल्या समाजापर्यंत शिक्षणाचा फैलाव याबाबत [illegible] आग्रह धरलाच पण शाळांच्या जोडीने वसतीगृहाचे जाळे विणण्याची

योजकताही त्यांनी दाखविली. बालविवाह आणि विधवा विवाह यासारखे अनेक प्रश्नही स्त्री शिक्षणाशी संबंधित आहेत हे लक्षात घेवून महाराष्ट्रात अनेक मोठे शिक्षणविषयक उपक्रम स्त्रियांसाठी म्हणून मोठ्या प्रमाणात राबविण्याची आवश्यकता व्यक्त केली. याच काळात स्त्रिशिक्षणाचे महत्व ओळखून शाहू महाराज यांनी स्त्रियांच्या शिक्षणासंबंधी काही महत्वपूर्ण पाऊले उचलली आणि आपल्या घरापासून त्याची सुरुवात केली.

छत्रपती शाहू महाराज यांच्या सूनबाई इंदूमती राणीसाहेब या कुमार शिवाजी राजे यांच्या पत्नी. वयाच्या दहाव्या वर्षी लग्न झाले व अकराव्या वर्षी विधवाही झाल्या. एरवी एक दुर्दैवी स्त्री म्हणून घरातल्याघरात अंधारात खितपत पडल्या असत्या परंतु शाहु महाराजांनी शिक्षणाची बळकट दोरी सूनबाईच्या हाती दिली आणि त्याआधारे त्या आयुष्य जगू लागल्या. खरे तर इंदुमती राणीसाहेबांची निवड शाहू छत्रपतीनी आपली सून म्हणून केली. राणीसाहेब मूळच्या जगतापांच्या घरात जन्मलेल्या, परिस्थिती सामान्य व गरीबच होती. तोलामोलाच्या घराण्याचा आग्रह धरलाच नव्हता. महाराज व त्यांचे सहकारी रघूनाथ सबनीस हे इंदूमतीला बघायला गेले. त्यावेळी त्यांना दोन प्रश्न विचारले व त्याचे उत्तर इंदूमतीने दिल्याने त्यांच्या बुध्दीमत्तेची जाणिव महाराजांना झाली. पहिला प्रश्न विचारला 'बोका' या शब्दाचे स्त्रिलिंग रुप काय? इंदूमतीने 'भाटी' असे अचूक उत्तर दिले व दुसरा प्रश्न 'चमचा' ची विभक्ती कोणती? यामध्ये चा, ची, चे हे षष्ठीचे प्रत्यय असल्याने प्रश्न चकविणारा होता पण न गोंधळता 'प्रथमा' असे उत्तर दिले. महाराजांना मुलीच्या बुध्दिमत्तेचे समाधान वाटले.

परंतू दुर्दैवाने इंदूमती राणीसाहेबांना संसारसुखाचे दिवस फार लाभले नाहीत. सुनेला शिक्षण देण्याची कल्पना त्यांनी परिवारासमोर बोलून दाखविली. अपेक्षेप्रमाणे कडक विरोध झाला. शिक्षणाने मुली बहकतात व वडीलधाऱ्यांचा अनादर करतात, स्त्रियांना शिक्षण देणे हा अनाचार, प्रतिष्ठेला धक्का अशा कल्पना राजकुटुंबात खोल रुजल्या होत्या. परंतू शांतपणे राजवाड्यापासून दूर सोनतळी येथे इंदूमतीचे शिक्षण महाराजांनी सुरु केले. त्यांच्यासोबत आणखी चार मुली आश्रमशाळेत शिकू लागल्या. त्यात एक ख्रिश्चन मुलगीही होती. पाच उत्तम शिक्षक त्या मुलींना शिकवत. इंदूमतीदेवीचे आयुष्य म्हणजे शाहू छत्रपतींच्या स्त्रिशिक्षणविषयक कल्पना राबविण्याची उत्तम प्रयोगशाळा होती. इंदूमतीदेवींनी डॉक्टर व्हावे व आपल्या वैद्यकिय ज्ञानाच्या योगाने संस्थानातील रयतेची सेवा करावी अशी महाराजांची इच्छा होती.

महाराज दिल्लीला गेले असता सोबत चौदा वर्षाच्या इंदूमतीला घेवून गेले व तिथे लेडी हॉर्डिंग्ज झनाना मेडिकल कॉलेजच्या प्रमुखांशी इंदूमतीची भेट

झाली व पुढे शिक्षण घेण्याबाबत चर्चा करवली केली. डॉक्टर झाल्याचे पहाण्याचा आनंद तर त्यांना मिळाला नाहीच पण त्या मॅट्रीक्युलेशनची परीक्षा उत्तीर्ण झालेल्या पहाण्याएवढेही आयुष्य त्यांना लाभले नाही.

श्रीमती रखमाबाई केळवकर व त्यांचे पती कृष्णाजी दादूजी हे मूळचे [illegible] ते पेशांनी डॉक्टर होते, काव्य व व्याकरणाचा दांडगा अभ्यास होता आणि [illegible] समाजाशी त्यांचा घनिष्ठ संबंध होता. कृष्णाजी स्वत:च रखमाबाईना शिक्षण देत असत. परंतू दुर्दैवाने कृष्णाजी खुप आजारी पडले व अंथरुणाला खिळून राहीले. रखमाबाई न डगमगता पतीची सेवा करीत शिक्षणही पूर्ण केले व फिमेल ट्रेनिंग स्कूलची परिक्षा उत्तीर्ण झाल्या. त्याचदरम्यान कोल्हापूर संस्थानची एक ट्रेंड शिक्षिकेची मागणी होती. सरकारने संस्थानासाठी रखमाबाई यांच्या नावाची शिफारस केली. चौथे शिवाजीराजे यांच्या पत्नी आनंदीबाई यांना शिकविण्याचे काम रखमाबाईकडे आले. इ.स. १८८३ कोल्हापूर फिमेल ट्रेनिंग स्कूलच्या शिक्षीका लेडी सुपरिटेंडेट मिस लिट्ल या ब्रिटीश शिक्षिकेच्या हाताखाली [illegible] रु पगारावर रखमाबाई काम करु लागल्या. इ.स. १८९५ मध्ये मिस लिटल स्वदेशी परतल्या त्यांच्या जागी सौ. रखमाबाई केळवकर यांची नेमणूक केली व त्यांना 'लेडी सुपरिटेंडेट ऑफ दि मेन स्कूल' असा हुद्दा देण्यात आला व पगार [illegible] रुपयांनी वाढविला. वाहन भत्ता दरमहा १५ रुपये देण्यात आला. इ.स. १९२२ मध्ये निवृत्त होईपर्यंत त्यांनी शाळेचे काम उत्तमपणे केले. शिक्षेशिवाय शिक्षणाचा दृष्टिकोण बाळगला. स्त्रियांची सर्वांगिण उन्नती व्हावी हाच त्यांचा ध्यास होता. त्या काळात रखमाबाईचे 'केरळ कोकीळ', 'गृहलक्ष्मी', 'मनोरंजन' व 'करमणूक' इत्यादी नियतकालीकांतून लेखन प्रसिध्द होत होते.

स्त्री वर्गाच्या संरक्षणाचे कायदे :- शाहू महाराजांनी धार्मिक रुढी व परंपरा यामुळे स्त्रियांना होणाऱ्या त्रासाची दखल घेवून तो त्रास कमी करण्याच्या दृष्टिने प्रयत्न केले होते. महाराजांनी स्त्रिया आणि विवाह यासंबंधी केलेले कायदे त्यांच्या पुरोगामी आणि कर्त्या समाजसुधारकत्वाची खरी खूण आहे.

जोगत्या मुरळी प्रतिबंधक कायदा :- धर्माच्या नावाखाली देवादिकांना मुले-मुली वाहण्याची घृणास्पद पध्दत संस्थानात होती, या प्रकारातून अनेक अनैतिक गोष्टी घडत. महाराजांनी जोगत्या, मुरळ्या प्रतिबंधक कायदा केला. कायद्याचे उलंघन करणा-यांना जबर शिक्षेची तरतूद केली.

विधवा पुर्नविवाह कायदा :- मागासलेल्या समाजातील अनेक जातीमध्ये विधवांना पुर्नविवाह करण्याचे स्वातंत्र्य होते. तथापी स्वत:ला उच्चवर्णीय व सुसंस्कृत समजल्या जाणाऱ्या जातीमध्ये मात्र विधवांना पुनर्विवाह करता येत नव्हताच शिवाय त्यांना केशवपनसारख्या अत्यंत क्रुर अशा रुढी खाली अत्यंत

दु:खी व उपेक्षित जीवन जगावे लागत होते. अशा समाजातील एखाद्या विधवेने पुर्नविवाह करण्याचे धाडस दाखविले तर त्यास समाजमान्यताच नव्हे तर कायद्याची मान्यतासुद्धा नव्हती. महाराजांनी इ.स. १९१७ च्या जुलैमध्ये संस्थानात विधवांच्या पुर्नविवाहास कायदेशीर मान्यता देणारा कायदा संमत केला. या कायद्यामुळे विधवांच्या पुनर्विवाहातील अडचणी दुर झाल्या. विवाहाची कायदेशीर नोंद करण्याची पध्दती सुरु केली गेली.

आंतरजातीय विवाह कायदा :- दि. १२ जुलै १९१९ रोजी हा कायदा कोल्हापूर गॅझेटमध्ये प्रसिध्द झाला. या कायद्यान्वये संस्थानातील हिंदू व जैन या दोन मुख्य धर्मांच्या लोकांना 'जातिनिर्बंध' न पाळता दोहोपैकी आपआपल्या कोणत्याही धर्माच्या मनुष्याशी विवाह करण्याची मुभा दिली गेली. या कायद्यातील कलमान्वये विवाहसमयी पुरुषाचे वय १८ वर्ष पुर्ण व स्त्रीचे वय १४ वर्ष पुर्ण असले पाहिजे, असा निर्बंध घातला गेला. ब्रिटीश सरकारने १८९१ साली 'संमती वयाचा कायदा' मंजूर केला. तसेच एका अत्यंत महत्वपुर्ण कलमान्वये १८ वर्षे पुर्ण झालेल्या स्त्रीला विवाहासाठी पित्याची अथवा पालकाची संमती आवश्यक असणार नाही. स्त्रीला आपला जन्माचा जोडीदार निवडण्याचे स्वातंत्र्य देणारे हे मोठे वैशिष्ट्यपूर्ण कलम होते. या कायद्याने विवाहाची रितसर नोंदणीही होणार होती तसेच एक खास 'विवाह नोंदणी अधिकारी' (दि रजिस्ट्रार ऑफ मॅरेज) नियुक्त केला होता.

काडीमोड (घटस्फोट) संबंधी कायदा :- संस्थानातील अनेक समाज विभागात 'काडीमोड' संबंधी जात पंचायतीचे कायदे होते आणि त्याप्रमाणे व्यवहार चालत असे. जात पंचायतीचे कायदे पुरुषांना अनुकुल आणि स्त्रियांना प्रतिकुल असत आणि त्यांच्यावर कुणाचेच आणि कशाचेच बंधन नव्हते व एक बाबीसंबंधी वेगवेगळा निर्णय देत आणि त्याविरुध्द दाद मागायलाही जागा नसे. महाराजांनी जातीप्रथेप्रमाणे काडीमोड घेण्यासंबंधी कायदा केला. नियमात सुसुत्रता आणली, पक्षपात बंद केला आणि काही कारणांसाठी स्त्रियांनासुध्दा काडीमोडसाठी परवानागी दिली. सर्व कामे कोर्टात चालविण्याचा निर्णय केला आणि कोर्टासाठी कायदा केला. हे कायदे करताना मुंबई हायकोर्टाचे एक निवृत्त न्यायाधिश आणि मद्रास हायकोर्टाचे निवृत्त न्यायाधिश यांच्या सल्याने नियम तयार केले.

क्रुरपणाच्या वर्तनास प्रतिबंध करणारा कायदा :- अनेक कुटुंबात स्त्रियांचा नवरा व त्यांचे नातलग यांच्याकडून नानाप्रकारचे छळ होत असत. काही छळ असे असत की, अपराध्यास 'इंडियन पिनल कोड' सुध्दा काही शिक्षा करु शकत नसत. शाहू महाराजांच्या निरीक्षणातून स्त्रियांवर होणारे कौटूंबिक अत्याचार सुटलेले नव्हते. त्यावर प्रतिबंध आणण्यासाठी सर्वसमावेशक

कायदा त्यांनी दि. २ ऑगस्ट १९१९ रोजी आपल्या संस्थानाच्या गॅझेटमध्ये प्रसिद्ध केला. त्याच्या प्रास्ताविकात म्हटले आहे, हिंदूस्थानातील लोकांचे जे स्त्रियांचे समज आहेत त्यांच्या शास्त्रकारांनी हिंदू कुटूंबाचे पुढाऱ्यांनी प्रसंगी स्त्रियांना हलके शासन करण्याची परवानगी दिलेली आहे. परंतु त्या परवानगीचा दुरुपयोग होऊन स्त्रियांना वाटेल तशा वाईट रितीने वागवण्याचा आपणाला सनातन काळाचा परवानाच मिळाला आहे अशी समजूत पुरुषांची झाली. स्त्रियांवर होत असलेल्या जाचाचे प्रकार इंडियन पिनल कोडच्या मर्यादेत येऊ शकत नाही अशा प्रकारच्या जाचापासून होणाऱ्या दुष्परिणामास आळा घालावा म्हणून हे नियम करणे योग्य व आवश्यक असल्याचे दिसून आले आहे. या कायद्यात 'क्रूरपणाची वागणूक' या शब्दाची बरीच व्यापक व्याख्या केलेली आहे. शारीरिक छळाबरोबरच मानसिक छळाचा समावेश त्यात आहे. उपाशी ठेवणे, सतत उभे करणे, आपल्या स्त्रीचा सहवास टाळणे, मुद्दाम अवहेलना करणे काही गोष्टी यात आहेत. एका बाजूने स्त्रियांना शिक्षण देणे व एका बाजूने सामाजिक जाणीव तयार करुन स्त्री-पुरुष समानतेची भावना रुजवणे व सामाजिक सुधारणेचे कायदे करणे हेच करावे लागते.

संदर्भ :-

१. घाटगे राजेंद्र - राजर्षी शाहूंच्या स्फुर्तीकथा, चैतन्य प्रकाशन कोल्हापूर २००६ पृ.क्र. १०३
२. डॉ. पवार जयसिंहराव - राजर्षी शाहू स्मारक ग्रंथ, भारती मुद्रणालय, कोल्हापूर, २००७ पृ.क्र ६१७-६२०
३. घाटगे राजेंद्र - राजर्षी शाहूंच्या स्फुर्तिकथा, चैतन्य प्रकाशन कोल्हापूर, २००६ पृ. क्र. १०५
४. डॉ. पवार जयसिंहराव - राजर्षी शहू स्मारक ग्रंथ, भारती मुद्रणालय कोल्हापूर, २००७, पृ. क्र. ६१४-६१५.
५. डॉ. पवार जयसिंगराव व डॉ. पवार मंजूश्री (संपा.) - राजर्षी शाहू पंचखंडात्मक स्मारक ग्रंथ, अरुंधती प्रकाशन, कोल्हापूर, २०१९, पृ.क्र. ११२-११६
६. डॉ. पानसरे गोविंद - राजर्षी शाहू वसा आणि वारसा, नाग-नालंदा प्रकाशन कोल्हापूर, २००७, पृ. क्र. १७

प्रा. डॉ. प्रियदर्शनी पाटील
राजर्षी शाहू महाविद्यालय (स्वायत्त), लातूर.
मो. ९४२१०९२१८२

OOO